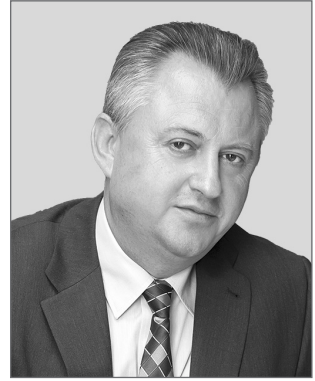

Володимир КОВАЛЬ,
голова Севастопольського апеляційного
господарського суду, доктор юридичних наук,
заслужений юрист України

МЕТОДОЛОГІЯ ТЛУМАЧЕННЯ АКТИВ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Перспективи її впровадження в судочинство

З моменту здобуття Україною незалежності відбулось одночасне переорієнтування суспільства на нові соціальні цінності. Припинилося подальше будівництво комунізму, а людина із засобу досягнення великої мети перетворилась на визнану державою найвищу соціальну цінність, що згодом було закріплено у ст. 3 Конституції України. Це, у свою чергу, обумовило необхідність рішучих змін у правовій сфері суспільного життя взагалі й у правозастосуванні, насамперед у сфері здійснення правосуддя, зокрема.

На жаль, досягти кардинальних змін досі не вдалося. Тому актуальним є пошук причин, що завадили здійсненню таких змін, та шляхів їх подолання. Однією з таких причин, на мою думку, стала відсутність науково обґрунтованої методології правотлумачення і правозастосування.

Під час написання цієї статті я обмежився розглядом проблеми правозастосування і правотлумачення при здійсненні господарського судочинства. Слід зазначити, що вона також розглядалася такими фахівцями у галузі господарського права, як В. Мамутов, Г. Знаменський, В. Щербина, О. Беяневич, О. Подцерковний, О. Юлдашев та іншими.

Метою цієї статті є пошук шляхів забезпечення кардинальних змін у професійній діяльності суддів господарських судів при здійсненні ними правосуддя. Така необхідність обумовлюється двома чинниками. Перший із них є загальним для здійснення правосуддя у будь-якій юрисдикції. Це – відсутність системного вчення про тлумачення актів законодавства не тільки в Україні, а в світі взагалі. Оскільки такого вчення немає, то і вивчати у вищих юридичних навчальних закладах чи в установах підвищення кваліфікації

суддів нічого. Його місце зайняла судова практика. Такою є ситуація в усьому світі: основним стало не проникнення за допомогою наукового знання в логіку нормативних текстів, а з'ясування того, що вважають з того чи іншого приводу судді вищестоящих інстанцій.

Другий із названих чинників є специфічним для господарської юрисдикції і обумовлюється новизною здійснюваної в Україні кодифікації господарського законодавства, що породила невідомі раніше колізії між нормами цивільного та господарського права, котрі у свою чергу потребують належного вирішення.

На мою думку, кардинальні зміни у правотлумаченні й правозастосуванні при здійсненні господарського судочинства стануть можливими за умови оволодіння судьями навичками раціонального опрацювання нормативних текстів, а також засобами надання правотлумаченню і правозастосуванню ознаки гнучкості.

У численних наукових публікаціях висвітлюються питання верховенства права, природного праворозуміння, необхідності подолання позитивізму і його найгіршої форми – нормативізму, телеологічного тлумачення, суддівської правотворчості тощо. До цієї проблематики звертаються провідні науковці, проте створити системне вчення про правотлумачення і правозастосування на основі дослідження лише її неможливо, бо перш ніж говорити про зазначені засоби забезпечення гнучкості правозастосування і правотлумачення, слід добре оволодіти методами раціонального опрацювання нормативних текстів. А ця проблема науковцями оцінюється як дрібна, суто техніко-юридична. Вважається, що її здатні самостійно вирішити фахівці, які працюють у сфері правозастосування. У такий спосіб узагалі перекривається шлях до створення системного вчення про тлумачення актів законодавства. І все ж ситуація не є безнадійною.

У 2008 р. колективом авторів була опублікована праця, в якій викладаються результати дослідження проблем як раціонального опрацювання нормативних текстів, так і засобів надання правотлумаченню і правозастосуванню ознаки гнучкості¹. Зазначений колектив авторів продовжив свої дослідження, результати якого були викладені у виданні, що вийшло друком цього року². Спроба створити галузеве вчення про правотлумачення і правозастосування при здійсненні господарського судочинства робилася і мною³.

Зазначені наукові праці створюють належне підґрунтя для підготовки навчального посібника, в якому викладалися б теоретичні положення і мето-

¹ Див.: Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: В 4 т. / За ред. В.Г. Ротаня. – К.: Юридична книга; Севастополь: Інститут юридичних досліджень, 2008. – Т. 4. Методологія тлумачення нормативно-правових актів. – 848 с.

² Див.: Новітнє вчення про тлумачення правових актів / За ред. В.Г. Ротаня. – Харків: Право, 2013. – 752 с.

³ Див.: Коваль В.М. Проблеми застосування норм матеріального права в господарському судочинстві: Монографія. – Одеса: Юридична література, 2011. – 528 с.

дичні матеріали для дискусій з приводу галузевого вчення про правотлумачення і правозастосування у господарському судочинстві. Такий навчальний посібник міг би бути підготовлений упродовж нетривалого часу і став би у пригоді суддям господарських судів.

З огляду на необхідність засвоєння суддями вчення про тлумачення актів законодавства, з урахуванням специфіки господарського законодавства його вивчення доцільно було б здійснювати не тільки на курсах підвищення кваліфікації суддів, що будуть проводитись у Національній школі суддів України, а й шляхом дистанційного навчання. Остання форма підвищення кваліфікації суддів господарських судів видається найбільш прийнятною, оскільки нереально було б ставити завдання вивчення всіма суддями впродовж нетривалого часу цього предмета на курсах підвищення кваліфікації.

Центральне місце у вченні про тлумачення актів господарського законодавства відводиться блоку проблем системного тлумачення. При цьому йдеться не тільки про вирішення колізій. Насамперед потрібно перейти на більш високий рівень опрацювання положень законодавства. Сьогодні пересічний фахівець готовий працювати лише з правовими нормами, які закріплені в актах законодавства текстуально. Правові норми, які логічно закріплюються в положеннях актів законодавства і можуть бути виявлені при їх тлумаченні, або взагалі не помічаються, або тлумачаться як невід'ємна частина правової норми, яка текстуально закріплена у відповідному нормативному положенні. Ситуація не набагато поліпшується у випадках, коли правові норми, логічно закріплені в положеннях актів законодавства, навіть і помічаються, оскільки юристи рідко можуть дійти згоди щодо того, як саме такі правові норми застосовувати, як вирішувати колізії між цими та текстуально закріпленими правовими нормами.

Для господарського судочинства ця проблема стає особливо гострою, оскільки відповідно до ч. 2 ст. 4 Господарського кодексу (ГК) України він визначає особливості регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання. Ця думка законодавця видається цілком зрозумілою: усі правові норми (закріплені як текстуально, так і логічно), що встановлені ГК і регулюють майнові відносини суб'єктів господарювання, є особливостями. Визначаючи їх як особливості, законодавець фактично зобов'язує застосовувати їх переважно перед загальними нормами, що містяться в актах цивільного законодавства.

Але виявлення правових норм, логічно закріплених в положеннях господарського законодавства, стало складним, а почасти – невирішуваним завданням в умовах, коли судді не володіють навичками раціонального опрацювання положень нормативно-правових актів на науковому підґрунті. Поясню це на прикладі тлумачення і застосування деяких положень ГК.

Відповідно до ч. 2 ст. 343 ГК платник грошових коштів сплачує на користь одержувача цих коштів за прострочку платежу пеню в розмірі, що встановлюється за згодою сторін, але не може перевищувати подвійної

облікової ставки Національного банку України, що діяла у період, за який сплачується пеня. Практика господарських судів іде тим шляхом, що в господарських договорах допускається встановлення умови про те, що разом із пенею, про яку йдеться у ч. 2 ст. 343 ГК, на боржника за грошовим зобов'язанням, що допустив прострочення його виконання, може бути покладений обов'язок сплатити штраф, встановлений договором. Якщо брати до уваги тільки правові норми, що текстуально закріплені в ч.ч. 4, 6 ст. 231, ч. 2 ст. 343 ГК, така практика заслуговує на схвалення. Натомість у ч. 2 ст. 343 ГК крім правової норми, що закріплена у цьому законодавчому положенні текстуально, логічно закріплюється ще одна правова норма: якщо забороняється встановлювати пеню, розмір якої перевищуватиме подвійну облікову ставку Національного банку, то тим більше не можна додатково встановлювати ще одну штрафну санкцію – штраф за одне й те саме правопорушення, якщо при цьому пеня і штраф будуть перевищувати розмір пені, встановлений ч. 2 ст. 343 ГК. У цьому законодавчому положенні текстуально заборона встановлювати штраф, який би сумарно (разом з пенею) перевищував граничний розмір пені, встановлений ч. 2 ст. 343 ГК, не формулюється. Але ГК, як і будь-якому іншому нормативно-правовому акту, притаманна внутрішня логіка. Тому не може бути, щоб законодавець обмежував розмір пені і одночасно дозволяв за те саме порушення, що є підставою сплати пені, встановлювати в договорах штраф, що не обмежується будь-яким розміром. Якщо допустити встановлення штрафу, який разом з пенею буде перевищувати граничний розмір пені, обмеження розміру пені втрачає будь-який сенс, позбавляє це обмеження будь-якої мети. У такий спосіб виявляється повноцінна правова норма, здатна конкурувати при правозастосуванні з іншими правовими нормами, в тому числі й текстуально закріпленими.

Відтак – фахівець-юрист повинен володіти навичками виявлення одного із видів правових норм, логічно закріплених в актах законодавства, уміти вирішувати колізії між ними та іншими правовими нормами, у тому числі тими, що закріплені в положеннях актів законодавства текстуально.

Судова практика, що склалась при здійсненні господарського судочинства і стосується застосування ч. 6 ст. 231 ГК (штрафні санкції за порушення грошових зобов'язань встановлюються у відсотках, розмір яких визначається обліковою ставкою Національного банку України, за увесь час користування чужими коштами, якщо інший розмір відсотків не передбачено законом або договором), заслуговує на підтримку тільки в тому, що вона не визнала за можливе застосування правової норми, яка логічно закріплена в цьому законодавчому положенні та виявляється при тлумаченні за допомогою «висновку від протилежного» – штрафні санкції за порушення грошових зобов'язань не можуть встановлюватись в інший спосіб, крім передбаченого цією частиною, усупереч загальній правовій нормі, що закріплена у ч. 4 ст. 231 ГК («у разі якщо розмір штрафних санкцій законом не визначено, санкції застосовуються в розмірі, передбаченому договором.

При цьому розмір санкцій може бути встановлено договором у відсотковому відношенні до суми невиконаної частини зобов'язання або у певній, визначеній грошовій сумі, або у відсотковому відношенні до суми зобов'язання незалежно від ступеня його виконання, або у кратному розмірі до вартості товарів (робіт, послуг)». Дійсно, правові норми, які виявляються при тлумаченні за допомогою «висновку від протилежного», за певними винятками не можуть застосовуватись усупереч текстуально закріпленим правовим нормам, у тому числі загальним.

Проте правові норми, які логічно закріплені в положеннях ГК і які виявляються при тлумаченні за допомогою «висновку від протилежного», відповідно до ч. 2 ст. 4 ГК є особливостями регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання. Відтак – вони підлягають переважному застосуванню перед правовими нормами, що встановлені Цивільним кодексом (ЦК) України. Цей висновок, як видається, повністю відповідає ч. 2 ст. 4 ГК, але судова практика його ігнорує.

Зокрема, у практиці господарських судів поширення отримала правова позиція, згідно з якою ГК питання індексації заборгованості за грошовими зобов'язаннями не вирішує, тому до господарських грошових зобов'язань застосовується ч. 2 ст. 625 ЦК, що передбачає таку індексацію. Натомість згідно з ч. 2 ст. 625 ЦК індексація є відповідальністю за порушення грошового зобов'язання. Водночас питання відповідальності за порушення господарських зобов'язань, у тому числі грошових, у ГК вичерпно вирішено, що виключає застосування за порушення таких зобов'язань відповідальності, передбаченої ЦК. Спробую нижче довести це.

При тлумаченні ч. 1 ст. 216 ГК («учасники господарських відносин несуть господарсько-правову відповідальність... шляхом застосування до правопорушників господарських санкцій...») за допомогою «висновку від протилежного» виявляються 2 логічно закріплені у цьому законодавчому положенні правові норми, згідно з якими учасники господарських відносин іншої відповідальності, крім господарсько-правової, не несуть, а господарсько-правова відповідальність не може мати інший, крім застосування господарських санкцій, вигляд. Це – правові норми, які згідно з ч. 2 ст. 4 ГК є особливостями регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання і виключають застосування конкуруючих правових норм, встановлених ЦК.

При тлумаченні ч. 2 ст. 217 ГК («у сфері господарювання застосовуються такі види господарських санкцій: відшкодування збитків; штрафні санкції; оперативно-господарські санкції») за допомогою «висновку від протилежного» виявляється логічно закріплена в цьому законодавчому положенні правова норма, згідно з якою будь-які інші санкції до категорії господарських не належать. Оскільки індексація не охоплюється поняттями відшкодування збитків (ст.ст. 224–225 ГК), штрафних (ст. 230 ГК) і оперативно-господарських санкцій (ст. 231 ГК), вона не може застосовуватись у разі прострочення виконання господарських грошових зобов'язань, а застосування індексації суперечить ч. 1 ст. 216, ч. 2 ст. 217 ГК.

Судова практика, що склалась, обумовлена суто інтуїтивним вирішенням означеного питання. Натомість завдання полягає у переході від інтуїтивного тлумачення актів законодавства до їх раціонального опрацювання, спираючись на досягнення науки і використовуючи належний науковий інструментарій, яким у такому разі стає «висновок від протилежного». Що стосується самого «висновку від протилежного», то його значення обумовлюється тим, що за його допомогою виявляються не менше половини усіх правових норм. Тому не можна визнати задовільною правотлумачну і правозастосовну практику, яка за загальним правилом «висновок від протилежного» як інструмент правотлумачення не використовує.

Ще одним інструментом, що дозволяє виявляти той юридичний зміст нормативних положень, який зазвичай не помічається, є «висновок від попереднього правового явища до наступного або навпаки».

Фахівці у галузі цивільного права в умовах гострої полеміки з фахівцями у галузі господарського права стверджують, що визнання господарського зобов'язання недійсним є некоректним¹, а в ст. 206, ст. 207 ГК змішуються поняття господарського договору і господарського зобов'язання². Важко збагнути, чому некоректним є визнання недійсним зобов'язання, при тому, що в ч. 2 ст. 548 ЦК йдеться якраз про недійсне зобов'язання. Також неможливо зрозуміти, чому коректним є визнання недійсним договору і правочину, водночас некоректним є визнання недійсним зобов'язання в умовах, коли договір (правочин) і зобов'язання пов'язані попереднім і наступним правовими явищами, а недійсність договору (правочину) означає і недійсність зобов'язання. Втім, не тільки в теорії формулювання законодавчих положень у ст. 206 і ст. 207 ГК визнані некоректними. Судова практика дійшла висновку, що ст. 207 ГК взагалі не підлягає застосуванню, оскільки вона за змістом і термінологією, що в ній використовується, не відповідає ЦК. Проте такої відповідності і не повинно бути, оскільки ГК встановлює особливості правового регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання.

Наведений приклад показує, наскільки важливим є врахування зв'язку попереднього і наступного правових явищ, пов'язаних між собою, для виявлення юридичного змісту положень господарського законодавства. Без врахування такого зв'язку не можна задовільно тлумачити ч. 4 ст. 232 ГК, відповідно до якої відсотки за неправомірне користування чужими коштами справляються по день сплати суми цих коштів кредиторю. Справа в тому, що згідно з ч. 3 ст. 198 ГК відсотки за грошовими зобов'язаннями справля-

¹ Див.: Міхно О.І. Припинення договору за цивільним законодавством України: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – К., 2007. – С. 53.

² Див.: Блащук А.М. Припинення договірних зобов'язань у цивільному праві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – К., 2006. – С. 6.

ються у випадках, визначених законом або договором. Під «законом» тут не можуть розумітись загальні норми, що встановлені ст. 625 ЦК. А інших правових норм, які б встановлювали можливість справляння відсотків за неправомірне користування чужими коштами, у господарському законодавстві немає. Виникає враження, що в законодавстві утворилась прогалина: ст. 199 ГК допускає встановлення законом випадків, коли за грошовими зобов'язаннями сплачуються відсотки; ч. 4 ст. 232 ГК встановлює строк, впродовж якого нараховуються відсотки, а правової норми, яка б встановлювала обов'язок сплати відсотків, немає. Насправді така правова норма є. Вона логічно закріплена в ч. 4 ст. 232 ГК і виявляється при тлумаченні за допомогою «висновку від наступного правового явища до попереднього». Оскільки текстуально встановлений строк, впродовж якого сплачуються відсотки за неправомірне користування чужими коштами, звідси впливає логічно закріплена в цьому законодавчому положенні правова норма, що передбачає сплату відсотків.

Попри давню історію правила «*lex specialis derogat lex generali*» (спеціальний закон скасовує (витісняє) загальний закон), підстави і межі його застосування, зміст, можливості застосування для цілей вирішення колізій між логічно закріпленими правовими нормами, з одного боку, та текстуально закріпленими нормами, – з іншого, до останнього часу залишались нез'ясованими. Наразі є наукові розробки, які наповнюють багатим змістом зазначене правило правотлумачення¹. Проте оволодіти цим науковим надбанням непросто, оскільки необхідно переглянути уявлення, що склались у свідомості фахівців впродовж тривалого часу, починаючи із студентських часів. У професійному середовищі важко досягти згоди навіть з приводу того, що саме розуміється у формулюванні наведеного вище правила під терміном «*lex*» – закон як нормативно-правовий акт чи правова норма. Переважно погоджуються з тим, що спеціальними чи загальними мають визнаватись правові норми, але в окремих випадках можливе визнання спеціальним і закону. Зокрема, в частині регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання ГК може визнаватись спеціальним стосовно ЦК. Але це твердження має обмежене практичне значення, оскільки колізії між цими кодексами мають вирішуватись на рівні конкуруючих правових норм.

Досить складною проблемою є оволодіння навичками визначення правових норм у їх взаємовідношенні як загальної і спеціальної. Проте за наявності наукового підґрунтя стає можливим вирішити і цю проблему.

¹ Див.: Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: В 4 т. / За ред. В.Г. Ротаня. – К.: Юридична книга; Севастополь: Інститут юридичних досліджень, 2008. – Т. 4. Методологія тлумачення нормативно-правових актів. – С. 394–423; Новітнє вчення про тлумачення правових актів / За ред. В.Г. Ротаня. – Харків: Право, 2013. – С. 183–240; Коваль В.М. Вказ. праця. – С. 305–330.

Урахування логічно закріплених правових норм ускладнює проблему вирішення колізій за хронологічним критерієм. Оскільки судова практика не має можливості спиратись на науку, існують 2 різні підходи до вирішення однотипних колізій. Стосовно п. 10 ч. 3 ст. 20 Закону України від 24 червня 2004 р. «Про житлово-комунальні послуги», котрий спеціальною правовою нормою покладає на споживача, який прострочив оплату послуг, обов'язок сплатити пеню, судова практика вважає, що цей пункт не виключає застосування загального правила ч. 2 ст. 625 ЦК, тобто встановленої раніше загальної правової норми. Що стосується п. 6 ч. 1 ст. 10 і п. 7 ч. 2 ст. 11 Закону України від 16 грудня 1997 р. «Про фінансовий лізинг» (в редакції Закону від 11 грудня 2003 р.), які встановлюють обов'язок лізингоодержувача відшкодувати завдані лізингодавцю збитки та повернути предмет лізингу після закінчення встановленого договором строку лізингу, то судова практика вважає, що цими спеціальними правовими нормами виключається застосування загальної правової норми, яка передбачена ч. 2 ст. 785 ЦК, що прийнята пізніше, і встановлюється неустойка за прострочення повернення предмета найму (а лізинг є різновидом найму) в розмірі подвійної оплати за користування річчю.

У цьому разі мають місце однотипні колізії, але вирішені вони по-різному. Втім, є і спільне: вони вирішені судами суто інтуїтивно. Раціональний аналіз наведених законодавчих колізій є неможливим з 2 причин: 1) фахівці не володіють відповідним методологічним інструментарієм; 2) з етичних міркувань жоден суддя не готовий вдатися до «висновку від протилежного» із спеціальних, пізніше встановлених правових норм п. 10 ч. 3 ст. 20 Закону «Про житлово-комунальні послуги», п. 6 ч. 1 ст. 10 і п. 7 ч. 2 ст. 11 Закону «Про фінансовий лізинг» і доводити, що виявлені за допомогою «висновку від протилежного» правові норми, оскільки вони встановлені пізніше, підлягають переважному застосуванню перед загальними правовими нормами, які текстуально закріплені, відповідно, у ч. 2 ст. 625 ЦК і ч. 2 ст. 785 ЦК. Виникає парадоксальна ситуація: фахівцям незручно використовувати науково обґрунтований інструментарій опрацювання нормативних текстів, бо колеги визнають це за недоречне.

У процесі інструментального опрацювання нормативних текстів і після такого опрацювання слід використовувати і засоби, що надають гнучкості результатам тлумачення. До таких засобів належать урахування контексту, телеологічне тлумачення, врахування принципу верховенства. При цьому слід пам'ятати, що засоби надання гнучкості результатам тлумачення не виключають раціонального опрацювання нормативних текстів за допомогою відповідних методологічних інструментів, бо зазначені засоби мають суто допоміжний характер порівняно з інструментами опрацювання нормативних текстів.

Отже, наразі в Україні створено наукове підґрунтя для забезпечення можливості раціонального опрацювання положень актів законодавства при здійсненні господарського судочинства. Необхідною є тільки органі-

зація засвоєння суддями господарських судів вчення про тлумачення актів законодавства у Національній школі суддів України. Якщо це завдання буде належно виконано, професійний рівень здійснення господарського судочинства значно підвищиться. У такий спосіб Національна школа суддів України зробила б істотний внесок у справу становлення в Україні правосуддя, що відповідає кращим світовим зразкам.

КОВАЛЬ В. Методологія тлумачення актів господарського законодавства: перспективи її впровадження в судочинство.

У статті викладаються результати дослідження правотлумачної та правозастосовної діяльності господарських судів. Зроблено висновки про необхідність засвоєння суддями господарських судів вчення про тлумачення актів законодавства та подальшого його запровадження у практику здійснення судочинства.

Ключові слова: господарське законодавство; господарське судочинство; правотлумачення; правозастосування; правові колізії.

КОВАЛЬ В. Методологія толкування актів господарського законодавства: перспективи її впровадження в судочинство.

В статті изложены результаты исследования правотолковательной и правоприменительной деятельности хозяйственных судов. Сделаны выводы о необходимости изучения судьями хозяйственных судов учения о толковании актов законодательства и дальнейшего его внедрения в практику осуществления правосудия.

Ключевые слова: хозяйственное законодательство; хозяйственное судочинство; правотолкование; правоприменение; правовые коллизии.

KOVAL V. Methods of economic legislation acts interpretation: prospects of their introduction into legal procedures.

The results of research of law interpretation and enforcement activities of economic courts are specified in the article. The conclusions of necessity of study by economic court judges of the doctrine with regard to legislative acts interpretation and further introduction of the said doctrine into justice dispensation are drawn.

Key words: economic legislation; economic legal procedure; law interpretation; law enforcement; conflicts of law.